

Woman as an Ideological Subject in Socialist Historiography of Afghanistan

Joma Khan Hamdard^۱

Michael Vahidirad^۲

Abstract

The representation of women in contemporary Afghan history has largely been constructed within political and ideological discourses, and has rarely been considered in terms of independent agency. Focusing on the period of socialist rule in Afghanistan (۱۹۷۸–۱۹۹۲), this study addresses how women have been represented in socialist historiography and what characteristics define this representation. The research adopts a qualitative methodology based on a narrative inquiry approach. Data were purposively collected from historical texts, particularly memoirs and writings of leaders of the People's Democratic Party of Afghanistan and leftist currents. The findings indicate that socialist historiography in Afghanistan primarily represents women within the framework of party ideology and organizational roles, while neglecting their lived experiences and independent voices. Accordingly, the study emphasizes the necessity of a critical rereading of this historiographical tradition in order to enable a more independent and realistic portrayal of women's position in Afghanistan's social and political transformations.

Keywords: Woman, Afghanistan, Socialist historiography, Historical narrative, Women's narrative.

Introduction

The position of women in Afghanistan's social history has consistently been subject to limited, selective, and ideological representations. In many historical narratives, women are not portrayed as independent agents of social and political transformation, but rather as abstract, symbolic constructs or as elements subordinated to dominant discourses, often serving ideological legitimization. This tendency has resulted in the marginalization of women's lived experiences, social agency, and the diversity of their roles within official historiography.

One of the key contexts in which such representations have been produced is politically influenced historiography, particularly socialist historiography of Afghanistan. This historiographical current, largely based on the memoirs and writings of leaders of the People's Democratic Party of Afghanistan and leftist groups, played a significant role in shaping representations of women during the socialist regime.

The central research question of this study is: How has the representation of women been constructed in socialist historiography of Afghanistan, and what are its defining features? The sub-questions are: In what roles and forms are women represented in socialist historiographical texts? What is the relationship between these historical narratives and the lived experiences of women during that period? And how has party ideology influenced the representation of women in these texts?

^۱. PhD student in History, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (Corresponding Author)
joma.hamdard2020@gmail.com

^۲. Assistant Professor Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.
m_vahidirad@sbu.ac.ir

Received: ۲۰۲۶/۰۲/۰۸, Accepted: ۲۰۲۶/۰۶/۳۰

In this study, the concept of the “ideological subject” is drawn from Louis Althusser’s theory, according to which ideology constructs individuals as subjects who appear to act freely within its framework, while in reality their genuine agency is constrained.

This research is situated within the framework of women’s social history and employs historiographical texts as its primary sources. On the one hand, it seeks to recover women’s lived experiences and agency during the socialist period through social history; on the other hand, it demonstrates that historiographical texts of this period offer an ideological representation of women that requires critical interpretation.

The literature in this field can be divided into two main strands: first, studies focused on historiography and political developments of the socialist period, primarily concerned with discourse analysis, historical currents, and party structures; second, studies addressing the social and historical conditions of Afghan women. However, the intersection of these two fields—namely, the construction of “woman” as a discursive subject in official and ideological historiography—has received limited independent scholarly attention.

Methodology

This study employs a qualitative research method based on narrative inquiry. This approach is used as an analytical tool to examine the relationship between narrative construction and ideological logic, enabling an investigation into how women are represented in historiographical texts.

The data consist of memoirs and historical writings of leaders of the People’s Democratic Party of Afghanistan and other leftist groups. These sources were purposefully selected due to their influential role in producing and consolidating socialist historiography in Afghanistan and were systematically analyzed.

In this research, party texts are used as historical sources for reconstructing the social history of women and for understanding the gap between ideological representation and lived reality. Data analysis is based on a critical reading of narratives and an examination of how women are represented in historiographical texts.

Findings

The findings indicate that socialist historiography in Afghanistan predominantly represents women within the framework of party ideology and organizational roles. In these narratives, women are primarily defined in relation to political spheres (such as protest, coup, and governance), social relations, and historical narration within the context of the party’s political project, participation in affiliated organizations, and alignment with official state policies. They are less frequently portrayed as independent subjects with diverse social experiences.

The study further reveals that leftist historiographical texts in Afghanistan emphasize women’s political and organizational roles while marginalizing their lived experiences, social agency, and independent voices. Moreover, a significant gap exists between socialist narratives and the social reality of Afghan women, as many of the examined texts represent women through ideological frameworks derived from party discourse. This is particularly evident in the neglect of non-Kabuli women, non-party-affiliated women, and those excluded from formal structures of power.

The findings also demonstrate that party ideology played a decisive role in shaping representations of women, and that descriptions of women in these texts were driven more by political and ideological objectives than by historical experience.

Discussion and Conclusion

Based on the findings, socialist historiography in Afghanistan has largely represented women as ideological subjects—that is, subjects whose identity and role are defined within the framework of official party narratives, leaving limited space for the emergence of independent agency. As a result, a significant portion of women’s lived experiences and social realities has been omitted from the historiographical record of this period.

Therefore, the study emphasizes the necessity of a critical re-reading of socialist historiography in Afghanistan in order to achieve a more accurate understanding of women’s position in the country’s social and political transformations. It is further recommended that future research draw on more diverse sources and focus on

women's social experiences in order to reconstruct more independent and nuanced narratives of Afghan women's history.

Bibliography:

- Abdul Qadir. (۲۰۱۳). *Political memoirs of General Abdul Qadir in conversation with Dr. Parviz Arzou*. Hamburg: n.p. [In Persian]
- Adamak, L. (۲۰۰۵). *Political relations of Afghanistan in the first half of the twentieth century* (M. F. Sahebzadeh, Trans.). Paris: Payiz Publishing House. [In Persian]
- Afghanistan Yearbook. (۱۹۷۹). *Constitutional rights and revolutionary duties of the Democratic Republic of Afghanistan* (Vol. ۴۴). Kabul: Ministry of Information and Culture. [In Persian]
- Althusser, Louis (۱۹۷۱). "Ideology and Ideological State Apparatuses". In: Lenin and Philosophy and Other Essays. New York: Monthly Review Press.
- Arefi, R. (۲۰۲۳). *Analysis of left (socialist) historiography discourse in Afghanistan (۱۹۵۰-۱۹۹۲)*. A Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor in History and Civilization of Islamic Nations, Imam Khomeini International University. [In Persian]
- Arvand, A. (۲۰۱۸). *Either socialism or barbarism: Historiography through Afghan leftist periodicals*. Kabul: Amiri Publications. [In Persian]
- Dunya. (۱۹۷۹). *Long live the Democratic Republic of Afghanistan*. Political and Theoretical Journal of the Central Committee of the Tudeh Party of Iran, ۵(۴). [In Persian]
- Ershad al-Neswan Weekly. (۱۹۷۱). *Opening article*. Kabul: Dar al-Saltanat Printing House. [In Persian]
- Farhang, M. M. S. (۲۰۰۱). *Afghanistan in the last five centuries (Vols. ۱-۲)*. Tehran: Irfan Publications. [In Persian]
- Farouqi, A. (۱۹۵۱). *The sick cry*. Neday-e Khalq, ۱(۱۰). [In Persian]
- Fayyaz Anosh, A. and Salah, M. (۲۰۱۳). Review of Some Obstacles and Capacities of Female Historiography. *Tahqiqāt-e Tārikh-e Ejtemā'i (Social History Studies)*, ۳(۱), ۶۵-۸۷.
<https://socialhistory.ihcs.ac.ir/article/۳۱۱.html> [In Persian]
- Firozi, S. M. (۲۰۲۲). Study of Socio-cultural commonalities of Iran and Afghanistan (Emphasizing the harms and opportunities). *Journal of Greater Khorasan*, ۱۳(۴۶), ۱-۱۲.
<https://doi.org/۱۰.۲۲۳۴/jgk.۲۰۲۲.۳۰۸۵۷۳.۰> [In Persian]
- Ghorbandi, A. Q. (۲۰۰۰). *A look at the history of the People's Democratic Party of Afghanistan*. n.p. [In Persian]
- Ghosh, Huma Ahmad (۲۰۱۳), "A History of Women in Afghanistan: Lessons Learnt for the Future or Yesterdays and Tomorrow- A Case Study", *Journal of International Women's Studies*, vol. ۴, no. ۳.
- Hamidi, S., & Yousufzai, N. (۲۰۱۸). Revisiting the effects of state modernization on the socio-political status of Afghan women, with emphasis on constitutional texts. *Historical Studies of the Islamic World*, ۶(۱۱). <https://mte.journals.miu.ac.ir/article/۲۴۹۴.html> [In Persian]
- Headsman (۲۰۰۸), "Hafizullah Amin : ۱۹۷۹", Executed Today.
<https://www.executedtoday.com/۲۰۰۸/۱۲/۲۷/۱۹۷۹-hafizullah-amin/>
- Hoda, M., KaramiGhahi, M., & Mirzaei, K. (۲۰۲۲). Women strategies in confronting with inequalities, discriminations and violence: Possibilities and limitations. *Strategic Research on Social Problems in Iran*, ۱۱(۱), ۲۰۰-۲۳۰. <https://scdsjournal.ir/article-۱-۱۵۴۶-fa.html> [In Persian]
- Javid, D. M. (۲۰۰۲). *Women in the history of Afghanistan*. Kabul: Bahir Printing House. [In Persian]
- Kalakani, A. D., & Kalakani, J. M. (۲۰۱۸). *Majid Kalakani and Qayum Rahbar (Two brothers, one destiny)*. Kabul: Kabulestan Publishing. [In Persian]
- Kazem, S. A. (۲۰۰۴). *Afghan women under the pressure of tradition and modernity*. Kabul: Maiwand Publications. [In Persian]
- Keshmand, S. A. (۲۰۰۲). *Political notes and historical events: Personal memoirs of contemporary Afghan political history* (Vols. ۱-۳). n.p. [In Persian]
- Kianouri, N. (۱۹۸۰). *Afghanistan developments and the complex problems of our time*. Q&A Series ۹. n.p. [In Persian]

- Korchevnikov, B. (Host) (۲۰۲۴), "Zhizn i sudba Life and Fate: Shturm dvortsa Amina Storming of Amin's Palace. Television broadcast", VGTRK Rossiya ۱. <https://smotrim.ru/article/۳۹۴۸۶۹۹>
- Lotfi, H. (۲۰۱۵). Geopolitical analysis of Afghanistan–Iran relations: Challenges and opportunities. *Greater Khorasan Research Journal*, ۵(۱۹). <https://doi.org/۲۰.۱۰۰۱.۱.۲۲۵۱۶۱۳۱.۱۳۹۴.۵.۱۹.۴.۱> [In Persian]
- Lotfi, Z. (۲۰۱۲). *The evolution of the People's Democratic Party of Afghanistan (from formation to political ascendancy) (Doctoral dissertation)*. Shahid Beheshti University, Tehran. [In Persian]
- Mardom. (۱۹۷۹). *Achievements of the national democratic revolution in Afghanistan*. Organ of the Central Committee of the Tudeh Party of Iran, ۱(۶). [In Persian]
- Ministry of Foreign Affairs. (۱۹۶۹). *Relations between Afghanistan and the Soviet Union, ۱۹۱۹–۱۹۶۹*. Kabul. [In Persian]
- Ministry of Justice. (۱۹۷۸). *Decree No. ۷ on dowry and wedding expenses*. Official Gazette of the Democratic Republic of Afghanistan, No. ۴۰۹. [In Persian]
- Misaq, A. K. (۲۰۲۲). *Memories, conversations from the past: The political life of Abdul Karim Misaq*. Kabul: Amiri Publications. [In Persian]
- Mollaiy Tavani, A. (۲۰۲۱). Discrepant concepts of Iranian historiograph; Criticism of the past way and Presenting a new way. *Historical Perspective&Historiography*, ۳۱(۲۸), ۲۲۹–۲۵۰ <https://doi.org/۱۰.۲۲۰۵۱/hph.۲۰۲۱.۳۳۲۵۷.۱۴۶۷> [In Persian]
- Moshirzadeh, H. (۲۰۰۴). Women's movement and the fundamental concepts of politics. *Journal of the Faculty of Law and Political Science*, University of Tehran. [In Persian]
- Moslem-Yar, S. (۲۰۲۱). *Trends in the historiography of Afghanistan in the contemporary period*. Tehran: University of Religions and Denominations Press. [In Persian]
- Niknesh, A., Ruhani, A., Afshani, A., & Kalateh-Sadati, A. (۲۰۲۴). *Understanding the mentality of protesting women: A qualitative study of female prisoner-protesters in Yazd*. Strategic Studies of Social Issues, ۱۳(۴). <https://doi.org/۱۰.۲۲۱۰۸/srsp.۲۰۲۵.۱۴۴۴.۲۲۰۸۷> [In Persian]
- PakNia, M. (۲۰۰۴). A Comparison of the Liberal and Radical Feminist Approaches. *Women's Studies Sociological and Psychological*, ۲(۴), ۴۱–۶۴. <https://doi.org/۱۰.۲۲۰۵۱/jwsp.۲۰۰۴.۱۲۴۲> [In Persian]
- Panjshiri, D. (۱۹۹۹/۲۰۰۹). *The rise and fall of the People's Democratic Party of Afghanistan* (Vols. ۱–۲). Peshawar: Fazl Publications. [In Persian]
- Rahmani, M. (۱۹۵۱). *Afghan women*. Angar, ۱(۱۴). [In Persian]
- Shafai, A. (۲۰۱۴). *Trends in the history of contemporary Afghanistan*. Kabul: Amiri Publications. [In Persian]
- Sistani, M. A. (۲۰۱۴). *An introduction to the Saur ۷ Coup*. Kabul: Danesh Publications. [In Persian]
- Timenote. (n.d.). "Operation Storm-۲۳۲: Assault on the Palace and Death of Amin" <https://timenote.info/۱۷/search?q=%۲۲Operation+Storm-۲۳۲%۲A+Assault+on+the+Palace+and+Death+of+Amin%۲۲>
- ZeinAlsalehin, H. and Fazeli, N. (۲۰۱۶). History, Society, Representation: Ideological Functions of Photography in Qajar Era: Before and After the Constitutional Revolution. *Tahqiqāt-e Tārikh-e Ejtemā'i (Social History Studies)*, ۵(۱۰), ۵۳–۸۲ https://journals.ihcs.ac.ir/article_۱۹۵۱_۶a۰۰۸a۶۰aa۳bf۹۵۱۰ea۶acb۰۲۱c۹۴b۴۸.pdf [In Persian]
- Zahma, A. M. (۲۰۲۱). *A brief history of Afghanistan*. Herat: Baisanghar Research Institute. [In Persian]

زن به مثابه سوژه ایدئولوژیک در تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان

جمعه خان همدرد^۱

میکائیل وحیدی‌راد^۲

چکیده

بازنمایی زن در تاریخ معاصر افغانستان غالباً در چارچوب گفتمان‌های سیاسی و ایدئولوژیک صورت گرفته و کمتر به‌عنوان سوژه‌ای کنش‌مند مورد توجه قرار گرفته است. این پژوهش با تمرکز بر دوره حاکمیت نظام سوسیالیستی افغانستان (۱۳۵۷-۱۳۷۱)، به این پرسش می‌پردازد که زن در تاریخ‌نگاری سوسیالیستی این کشور چگونه روایت شده و این روایت چه ویژگی‌هایی دارد. روش تحقیق در این مقاله، کیفی و مبتنی بر رویکرد روایت‌پژوهی است که داده‌ها به‌صورت هدفمند از متون تاریخی، به‌ویژه خاطرات و نوشته‌های رهبران حزب دموکراتیک خلق افغانستان و جریان‌های چپ، گردآوری شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان، زن را عمدتاً در چارچوب ایدئولوژی حزبی و نقش‌های سازمانی بازنمایی کرده و از بازتاب تجربه‌های زیسته و صداها و غفلت ورزیده است. بر این اساس، مقاله بر ضرورت بازخوانی انتقادی این جریان تاریخ‌نگاری تأکید می‌کند تا امکان ارائه تصویری واقع‌گرایانه‌تر از جایگاه زن در تحولات اجتماعی و سیاسی افغانستان فراهم شود.

واژگان کلیدی: زن، افغانستان، تاریخ‌نگاری سوسیالیستی، روایت تاریخی، روایت زن.

^۱. دانشجوی دکتری تاریخ، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی تهران. ایران. (نویسنده مسئول).

joma.hamdard2020@gmail.com

^۲. استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. m_vahidirad@sbu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۰۹

جایگاه زن در تاریخ اجتماعی افغانستان همواره در معرض بازنمایی‌های محدود، گزینشی و ایدئولوژیک قرار داشته است. در بسیاری از روایت‌های تاریخی، زن نه به‌عنوان سوژه‌ای کنشگر در تحولات اجتماعی و سیاسی، بلکه در قالب مفاهیم انتزاعی، نمادین یا تابع گفتمان‌های مسلط بازتعریف شده است. این امر سبب شده که تجربه زیسته، عاملیت اجتماعی و تنوع نقش‌های زنان افغانستانی در تاریخ‌نگاری رسمی کمتر مورد توجه قرار گیرد. از جمله بسترهای مهم شکل‌گیری این نوع بازنمایی، تاریخ‌نگاری متأثر از ایدئولوژی‌های سیاسی به‌ویژه تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان است. این جریان تاریخی که عمدتاً بر خاطرات و نوشته‌های رهبران حزب دموکراتیک خلق افغانستان و گروه‌های چپ استوار است، نقش قابل‌توجهی در شکل‌دهی به تصویر زن در دوره حاکمیت نظام سوسیالیستی (۱۳۵۷-۱۳۷۱) ایفا کرده است. مقصود از تاریخ‌نگاری سوسیالیستی در این مقاله، مجموعه خاطرات، یادداشت‌ها و نوشته‌های سیاسی تولیدشده توسط رهبران و نظریه‌پردازان حزب دموکراتیک خلق افغانستان و دیگر گروه‌های چپی است که با ادعای بازسازی «تاریخ واقعی» و در چارچوب ایدئولوژی مبارزه طبقاتی نوشته شده‌اند.

ابهام اصلی آن است که آیا روایت سوسیالیستی بازتاب‌دهنده تحول واقعی در زندگی زنان بوده یا شکلی از بازنمایی ایدئولوژیک که عاملیت آنان را محدود کرده است. لذا پرسش اصلی پژوهش حاضر بر آن است که روایت زن در تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان چگونه شکل گرفته و چه مختصاتی دارد. پرسش‌های فرعی نیز ناظر بر ابهام فوق عبارت‌اند از: زن در متون تاریخ‌نگاری سوسیالیستی در چه نقش‌ها و قالب‌هایی بازنمایی شده است؟ چه نسبتی میان روایت‌های تاریخی تولیدشده توسط جریان سوسیالیستی و واقعیت تجربه زیسته زنان در آن دوره وجود دارد؟ و ایدئولوژی حزبی چگونه بر شیوه بازنمایی زن در این متون تأثیر گذاشته است؟ لازم به یادآوری است که در این پژوهش مفهوم «سوژه» و «سوژه ایدئولوژیک» برگرفته از نظریه لویی آلتوسر است که بر اساس آن، ایدئولوژی افراد را به عنوان سوژه‌هایی بازنمایی می‌کند که گویی آزادانه در چهارچوب آن عمل می‌کنند، اما در واقع عاملیت حقیقی آنان را محدود می‌سازد و به بازتولید ساختارهای قدرت می‌کشانند (Althusser, ۱۹۷۱: ۱۶۰-۱۶۵).

روش تحقیق در این مقاله، تحلیل کیفی با رویکرد روایت‌پژوهی است. این رویکرد به‌عنوان ابزاری تحلیلی برای واکاوی پیوند میان ساخت روایت و منطق ایدئولوژیک به‌کار رفته و امکان بررسی چگونگی بازنمایی زن در متن‌های تاریخ‌نگارانه را فراهم ساخته است. داده‌های پژوهش شامل خاطرات و نوشته‌های تاریخی سران حزب دموکراتیک خلق افغانستان و دیگر گروه‌های چپ است که به‌دلیل نقش تأثیرگذارشان در تولید و تثبیت تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان، به‌صورت هدفمند انتخاب و به‌شکل نظام‌مند مورد واکاوی قرار گرفته‌اند. این پژوهش در چارچوب تاریخ اجتماعی زنان، از متون تاریخ‌نگارانه به‌عنوان منبع استفاده می‌کند. برای این فهم، از یک سو با بهره‌گیری از تاریخ اجتماعی به دنبال بازیابی تجربه زیسته و عاملیت زنان در دوره حاکمیت سوسیالیستی است؛ از

سوی دیگر نشان می‌دهد که متون تاریخ‌نگارانه این دوره باز نمودی ایدئولوژیک از زنان ارائه می‌دهند که نیازمند خوانش انتقادی هستند. مقاله با این دو حرکت سعی دارد باتکلیفی روش‌شناختی را به یک راهبرد آگاهانه تبدیل سازد. چنان که ملائی توانی (۱۴۰۰: ۲۳۴-۲۳۳) تأکید کرده، تفکیک میان «منبع تاریخی» و «متن تاریخ‌نگارانه» پیش‌نیاز نقد روش‌شناختی است. بر این اساس، این پژوهش متون حزبی را به عنوان منبع تاریخی برای بازسازی تاریخ اجتماعی زنان و فهم فاصله میان بازنمایی ایدئولوژیک و واقعیت زیسته آنان به کار می‌گیرد.

در پیشینه پژوهش این مقاله، دو حوزه اصلی قابل تشخیص است. حوزه نخست، تحقیقاتی است که با محوریت تاریخ‌نگاری و تحولات سیاسی دوره سوسیالیستی انجام شده و عمدتاً بر تحلیل گفتمان، جریان‌شناسی تاریخی، ساختار حزبی و تحولات سیاسی متمرکز بوده‌اند. از جمله می‌توان به رساله دکتری از رضا عارفی (۱۴۰۲) با عنوان «بررسی گفتمان تاریخ‌نگاری چپ (سوسیالیستی) در افغانستان ۱۳۷۱-۱۳۲۹» و کتاب *جریان‌شناسی تاریخ‌نگاری افغانستان در دوران معاصر* (۱۴۰۰) از شعیب مسلم‌یار اشاره کرد. حوزه دوم، مطالعاتی است که وضعیت اجتماعی و تاریخی زنان افغانستان را موضوع کار خود قرار داده‌اند، مانند کتاب‌های زن در تاریخ افغانستان (۱۳۸۱) از دین محمد جاوید و *زنان افغان زیر فشار عنعنه و تجدد* (۱۳۸۳) از سید عبدالله کاظم. با این حال، تلاقی این دو حوزه یعنی واکاوی چگونگی ساختن «زن» به مثابه یک سوژه گفتمانی در دل متون تاریخ‌نگاری سوسیالیستی، تاکنون به عنوان یک پرسش مستقل و مرکزی دنبال نشده است.

وجه نوآورانه پژوهش حاضر در دو سطح قابل تعریف است: نخست، این پژوهش برای اولین بار به صورت نظام‌مند و انتقادی، مجموعه‌ای از متون تاریخی و خاطرات رهبران جریان چپ افغانستان (از جمله آثاری از دستگیر پنجشیری، سلطان‌علی کشتمند، عبدالکریم میثاق، علی محمد زهما، عبدالقادر، اجمل دانش کلکانی، عتیق اروند و عبدالقدوس غوربندی) را صرفاً از منظر «چگونگی روایت زن» در قالب تاریخ اجتماعی مورد تحلیل قرار می‌دهد. دوم، برای نخستین بار در مطالعات مربوط به تاریخ‌نگاری افغانستان، از مفهوم «سوژه ایدئولوژیک» برای تحلیل بازنمایی زن در متون تاریخی استفاده شده است. این تمرکز تحلیلی که در میانه دو حوزه تاریخ اجتماعی زنان و تاریخ‌نگاری سیاسی قرار دارد، تاکنون در مطالعات مربوط به افغانستان مغفول مانده است.

۲- ورود مبانی فکری سوسیالیسم به افغانستان

اندیشه سوسیالیسم به مثابه یکی از گفتمان‌های مسلط قرن نوزدهم و بیستم، در بستر تحولات جهانی سرمایه‌داری و واکنش‌های نظری و سیاسی به آن شکل گرفت و در جریان تحولات انقلابی اوایل قرن بیستم، به ویژه پس از انقلاب ۱۹۱۷ روسیه، به الگوی سیاسی-ایدئولوژیک با قابلیت صدور و گسترش فراملی بدل شد. موفقیت انقلاب سوسیالیستی در روسیه، نه تنها نقطه عطفی در تاریخ این اندیشه به شمار می‌آید، بلکه زمینه‌های عملی و نظری گسترش آن به جوامع پیرامونی را نیز فراهم ساخت. در این چارچوب، سوسیالیسم از یک نظریه انتقادی به رهیافتی سیاسی تبدیل شد که با تأکید بر نقش حزب پیشاهنگ، انقلاب و سازمان دهی ایدئولوژیک،

الگوی مشخصی از کنش سیاسی را عرضه می‌کرد. این تحول، امکان انتقال اندیشه سوسیالیستی به جوامعی با ساختارهای اجتماعی و تاریخی متفاوت را فراهم آورد و موجب شد سوسیالیسم در قالب‌های متنوع و متناسب با شرایط محلی بازتفسیر شود.

افغانستان نیز در بستر تحولات فکری و سیاسی قرن بیستم، به ویژه از طریق ارتباط با اتحاد شوروی و شبکه‌های آموزشی، نظامی و حزبی، در معرض این گفتمان قرار گرفت و در این فرآیند، مبانی فکری سوسیالیسم نه به صورت یک دستگاه نظری منسجم، بلکه در قالب قرائتی ایدئولوژیک و حزبی وارد فضای فکری افغانستان شد؛ قرائتی که بعدها در شکل‌گیری جریان‌های سیاسی چپ و تاریخ‌نگاری سوسیالیستی این کشور نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا کرد.

دو سال پس از پیروزی انقلاب سوسیالیستی در روسیه، افغانستان استقلال خود را از بریتانیا بازیافت. اتحاد شوروی بعنوان نخستین کشور با به رسمیت‌شناختن استقلال افغانستان، نماینده تام‌الاختیار خود را در خرداد ۱۲۹۸ به کابل فرستاد. از جانب افغانستان، وزارت خارجه کشور طی نامه‌ی دهم آذرماه ۱۲۹۹، خواهان روابط و گسترش مناسبات دوجانبه گردید. درخواستی که با امضای معاهده همکاری و بی‌طرفی در ۱۹ بهمن ۱۲۹۹ جامه عمل پوشید (مناسبات افغانستان و اتحاد شوروی ۱۳۹۰: ۱۳-۱۷). اتحاد شوروی با عقد معاهده همکاری و بی‌طرفی با افغانستان در پی صدور انقلاب بود. برای تحقق این امر، امتیازات زیادی به حکومت شاه امان‌الله خان (۱۲۹۸-۱۳۰۸) داد. با سقوط حکومت امان‌الله خان سیاست خارجی کشور دچار انفعال شد و روابط با اتحاد شوروی به سردی گرایید (آدمک ۱۳۸۴: ۳۰۷-۳۰۸).

تشکیل پاکستان در ۱۳۲۶ که از حمایت ایالات متحده آمریکا برخوردار بود، و دعوای ارضی بین افغانستان و پاکستان روی منطقه پشتونستان، باعث شد ناسیونالیست‌های افغان یکبار دیگر به اتحاد شوروی نزدیک شوند (فرهنگ ۱۳۸۰: ۱۴۸). به همین دلیل در دوره صدارت محمد داوود خان (۱۳۳۲-۱۳۴۲) روابط افغانستان با شوروی توسعه یافت (آدمک ۱۳۸۴: ۳۹۹). عقد قراردادهای اقتصادی و نظامی بین افغانستان و اتحاد شوروی، و تطبیق برنامه‌های اقتصادی پنج‌ساله در افغانستان (۱۳۳۲-۱۳۴۲)، عملاً این کشور را در بلوک نفوذ اتحاد شوروی قرار داد که منجر به گسترش ایدئولوژی سوسیالیستی در افغانستان گردید. ایدئولوژی که سرانجام باعث شکل‌گیری احزاب چپ‌گرا شد (لطفی ۱۳۹۲: ۱۱۰).

تولیدات فکری و ادبی سوسیالیستی در افغانستان عمدتاً از سه محور مسکو، پکن و تهران وارد کابل می‌شد، اما نقش حزب توده ایران از همه برجسته‌تر بود (شفایی ۱۳۹۳: ۱۸۲). به دلیل اشتراکات تاریخی، زبانی و فرهنگی ایران با افغانستان (فیروزی ۱۴۰۱: ۱۰) و تأثیر مستمر مناسبات سیاسی و اجتماعی ایران بر گروه‌های افغانستانی (لطفی ۱۳۹۴: ۶۱-۶۳)، حزب توده ایران پیش‌گام در ترویج اندیشه سوسیالیستی در افغانستان بود و از گروه‌های مستقر در مسکو و پکن تأثیرگذارتر عمل کرد. نشریات چپ ایران، از جمله نامه مردم، مجله دنیا، مسائل بین‌المللی، و اصول مخفی‌کاری به صورت نظام‌مند وارد افغانستان می‌شد. در ضمن یادداشت‌ها و نوشته‌های فلسفی احسان طبری،

یادنامه شهیدان از رحیم نامور، دفاعیه از خسرو روزبه، و کتاب‌ها و داستان‌های از صادق هدایت در اشاعه اندیشه چپ افغانستان تاثیر فراوان داشت. همچنان کتاب‌ها و آثاری که با رویکرد چپ در ایران ترجمه و چاپ می‌شدند در افغانستان خوانندگان زیاد داشت. از جمله این آثار می‌توان به کتاب‌های دانشکده‌های من، در جستجوی نان، دوران کودکی، و مادر از ماکسیم گورکی؛ بینوایان از ویکتور هوگو؛ پاشنه آهنین از جیک لندن؛ ماسه‌ها و حماسه‌ها، نامه‌های سرگردان، و شکست سکوت از کارو؛ فولاد چگونه آب‌دیده می‌شود از استروفسکی؛ خرمگس از اتل لیلیان و نیچ و آثار دیگری از ارنست همینگوی، چارلز دیکنز، لیوتولستوی، انتوان چخوف و داستایوفسکی اشاره کرد (کشمند ۲۰۰۲: ۸۳-۸۶). همه این آثار بستر آشنایی جامعه افغانستان، به‌ویژه اقشار تحصیل‌کرده و شهری را با مفاهیم سوسیالیستی فراهم می‌ساخت (عارفی ۱۴۰۲: ۱۲۰). با تأثیرپذیری از این فضای فکری، «حزب دموکراتیک خلق افغانستان» با رویکرد ایدئولوژی سوسیالیستی شکل گرفت. نخستین جلسه رسمی این حزب، با عنوان «کنگره اول»، در ۱۷ شهریور ۱۳۴۲ در خانه ببرک کارمل در کابل برگزار شد (پنجشیری ۱۳۷۷ ج ۱: ۱۴۸). این حزب در ابتدا «جمعیت دموکراتیک خلق» نامیده می‌شد و هدف نهایی آن تحقق جامعه سوسیالیستی در افغانستان اعلام گردید (اروند ۱۳۹۷: ۱۹۶). مجله «دنیای» نشریه سیاسی و تئوریک کمیته مرکزی حزب توده ایران در تیرماه ۱۳۵۷ با نشر مقاله‌ای «زنده باد جمهوری دموکراتیک افغانستان» ارتباط دوستانه اش را با «حزب دموکراتیک خلق افغانستان» آفتابی کرد (دنیای ۱۳۵۷: ۴). همچنان نشریه «مردم» وابسته به ارگان مرکزی حزب توده ایران در فروردین ۱۳۵۸، «دست‌آوردهای انقلاب دموکراتیک ملی در افغانستان» را برشمرد که نشانگر روابط نزدیک آن دو حزب بود (مردم ۱۳۵۷: ۲۹ فروردین). مسئله‌ای افغانستان برای سران حزب توده تا آنجا اهمیت داشت که نورالدین کیانوری از رهبران ارشد این حزب، دوسال بعد از کودتای نظامی اردیبهشت ۱۳۵۷ در افغانستان، در یک گفتگوی ویژه به چگونگی تحولات افغانستان پرداخت و آن را جزء مسائل بغرنج قلمداد کرد (کیانوری ۱۳۵۹: ۵۳). با چنین زمینه و بستر بود که اندیشه سوسیالیسم وارد افغانستان شد و در کنار مسائل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، تاریخ-نگاری را نیز متأثر ساخت.

۳- زمینه‌های سیاسی-اجتماعی حاکمیت سوسیالیستی (۱۳۷۱-۱۳۵۷)

حزب دموکراتیک خلق افغانستان که در سال ۱۳۴۳ شکل گرفت، پس از کودتای ۷ اردیبهشت ۱۳۵۷ قدرت را تصاحب کرد و به مدت چهارده سال (تا ۱۳۷۱) بنیان‌گذار و حاکم نظام سوسیالیستی در افغانستان بود. به لحاظ سیاسی-اجتماعی، پیش از سال ۱۳۵۷، زنان افغانستان از وضعیتی دوگانه رنج می‌بردند. اقلیتی از زنان تحصیل‌کرده در شهرهای بزرگ، به ویژه کابل، به تدریج وارد عرصه آموزش و کار اداری می‌شدند. اما اکثریت قریب به اتفاق زنان روستایی و حتی طبقات پایین شهری، همچنان در چارچوب سنت‌های پدرسالارانه و محدودیت‌های عرفی محصور بودند (کاظم ۱۳۸۳: ۴۳-۴۲). دولت‌های پیشین نیز هرچند گاهی قوانین نمادینی وضع کردند، اما این اقدامات فاقد پشتوانه اجتماعی گسترده بود (فرهنگ ۱۳۸۰: ۵۵۶-۵۵۴).

حزب دموکراتیک خلق افغانستان از بدو تأسیس دچار اختلافات درونی گردید که این اختلافات به دو جناح «خلق» و «پرچم» انجامید. این دو جناح نگاه متفاوتی به مسئله زنان داشتند. جناح پرچم، زنان را ابزار مدرنیزاسیون سوسیالیستی و نمادی از چهره مترقی نظام می‌دانست. در مقابل، جناح خلق رویکرد محافظه‌کارانه‌تری نسبت به مشارکت زنان در قدرت داشت (کشتمند ۲۰۰۲: ۲۹۶-۲۹۵). اتحاد شوروی و حزب توده ایران نیز با انتقال گفتمانی که «رهایی زن» را بخشی از مبارزه طبقاتی تعریف می‌کرد، این نگاه ابزاری را تثبیت کردند (کشتمند ۲۰۰۲: ۸۳-۸۶).

در سطح اجتماعی، افغانستان در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ شاهد رشد شهرنشینی و گسترش آموزش دختران بود. اما این تحولات محدود به پایتخت ماند و هرگز به روستاها و مناطق دورافتاده نرسید. بیشتر زنانی که در تشکلهای چپ فعال شدند، از میان خانواده‌های نظامیان، روشنفکران و کارمندان دولتی بودند (لطفی ۱۳۹۲: ۱۱۱-۱۱۰). همین شکاف میان زنان نخبه شهری و توده روستایی، بعدها در تاریخ‌نگاری سوسیالیستی بازتاب یافت. متون حزبی عمدتاً بر حضور زنان پایتخت‌نشین عضو حزب تأکید کردند و بر این اساس صدای اکثریت زنان را نادیده گرفتند (Ghosh ۲۰۱۳: ۱۰). افزون بر این، جنگ داخلی پس از کودتا (از جمله تهاجم شوروی در سال ۱۳۵۸ و متعاقب آن مقاومت مسلحانه گروه‌های مجاهدین) زندگی روزمره زنان را به شدت دگرگون ساخت. هزاران زن بیوه شدند، خانواده‌ها آواره گشتند، دسترسی به خدمات بهداشتی و آموزشی به ویژه در روستاها کاهش یافت و خشونت علیه زنان در مناطق جنگی افزایش غیرقابل انکاری پیدا کرد. همچنین نهادهای غیرحزبی در عمل بسیاری از سیاست‌های مدرنیزاسیون آمرانه (از جمله فرمان انقلابی شماره هفت و سهمیه‌بندی اجباری شغلی برای زنان) را خنثی می‌کردند. این واقعیت‌های اجتماعی که سهم عظیمی از تجربه زیسته زنان را تشکیل می‌دهد در متون تاریخ‌نگاری سوسیالیستی تقریباً بازتاب نیافته‌اند و تناقض میان «امکان ساختاری» و «محدودیت عملی» در متون تاریخ‌نگاری سوسیالیستی بصورت واضح مشهود است. آنچه در این مقاله می‌خوانید شرح همین تناقض است. زیرا در بسیاری از موارد این جریان تاریخ‌نگاری به بستری تک‌بعدی از «رهایی زنان» تقلیل یافته است.

۴- آغاز تاریخ‌نگاری سوسیالیستی در افغانستان

با شکل‌گیری حزب دموکراتیک خلق افغانستان، زمینه گسترش ایدئولوژی سوسیالیستی در کشور فراهم شد. این ایدئولوژی که در ابتدا از طریق نشریات حزبی انتشار می‌یافت، به تدریج در قالب خاطرات، یادداشت‌ها و نوشته‌های سیاسی رهبران و فعالان این جریان تثبیت شد و به تولید نوعی روایت رسمی از گذشته انجامید. انتشار نشریاتی چون «خلق» و «پرچم» و نیز دیگر نشریات وابسته به جریان‌های چپ، نقطه آغاز شکل‌گیری این روایت‌ها به‌شمار می‌رود؛ روایت‌هایی که بعدها مبنای نگارش آثار تاریخی و خاطرات سیاسی اعضای حزب دموکراتیک خلق افغانستان قرار گرفت و بدین ترتیب، چارچوب کلی تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان را شکل داد (مسلم‌یار ۱۴۰۰: ۱۸۴). این متون که عمدتاً در قالب خاطره‌نگاری سیاسی و روایت‌های شخصی تولید شده‌اند، از نظر

روش شناختی واجد ویژگی‌هایی چون ایدئولوژیک بودن، وابستگی به ساختار قدرت و تمرکز بر تجربه‌های نخبگان سیاسی هستند. از این رو، آن‌ها را نمی‌توان صرفاً بازتابی مستقیم از واقعیت اجتماعی افغانستان دانست، بلکه باید آن‌ها را به مثابه بازنمایی‌هایی جهت‌مند از گذشته تلقی کرد که در چارچوب اهداف سیاسی و ایدئولوژیک شکل گرفته‌اند. چنان‌که در رویکرد «مورخ‌شناسی» نیز تأکید می‌شود، تحلیل متون تاریخی مستلزم توجه به جایگاه اجتماعی، وابستگی سیاسی و چشم‌انداز فکری نویسندگان آن‌هاست (ملائی توانی ۱۴۰۰: ۲۴۲-۲۴۱).

بر این اساس، در پژوهش حاضر، متون تاریخ‌نگاری سوسیالیستی نه به عنوان بازنمایی مستقیم واقعیت اجتماعی زنان، بلکه به عنوان منابعی برای فهم نحوه صورت‌بندی ایدئولوژیک جایگاه زن در دوره حاکمیت سوسیالیستی مورد استفاده قرار می‌گیرند. در ادامه، با مقایسه این روایت‌ها با واقعیت‌های اجتماعی دوره مورد بحث، شکاف میان بازنمایی ایدئولوژیک و تجربه زیسته زنان تحلیل خواهد شد.

۵- بازنمایی زن در تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان

جریان تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان، با وجود تمرکز عمده بر مسائل سیاسی و سازمانی، به نحوی مشخص به مسئله زن نیز پرداخته است. برای رفع ابهام روش شناختی و مشخص کردن مرز میان «منبع تاریخی» و «متن تاریخ‌نگارانه»، در این نوشتار هر حوزه به صورت دو مرحله‌ای تحلیل می‌شود: نخست، روایت تاریخ‌نگاری سوسیالیستی گزارش می‌گردد؛ سپس، «واقعیت اجتماعی: حذف‌ها و تناقضات»، نشان داده می‌شود تا روشن گردد که این روایت‌ها چه جنبه‌هایی از تجربه زیسته زنان را حذف، تحریف یا در خدمت ایدئولوژی قرار داده‌اند.

لازم به توضیح است که متون مورد بررسی در این مقاله، هرچند عمدتاً در قالب خاطرات سیاسی و یادداشت‌های شخصی نوشته شده‌اند، اما نویسندگان آن‌ها خود را در مقام مورخانی می‌دانستند که در حال بازسازی «تاریخ واقعی» افغانستان هستند. از این رو، این متون را نمی‌توان صرفاً «منبع تاریخی» تلقی کرد، بلکه به دلیل برخورداری از یک دستگاه روایی ایدئولوژیک و ادعای صدور حکم درباره گذشته، در زمره «متون تاریخ‌نگارانه» قرار می‌گیرند؛ هرچند از نظر روش شناختی با تاریخ‌نگاری آکادمیک تفاوت دارند.

تحلیل داده‌های موجود تاریخی حاکی از آن است که روایت زن در این جریان عمدتاً در سه محور اصلی بازنمایی شده است: «زن و سیاست»، «زن و اجتماع» و «زن به عنوان راوی تاریخ». این سه عرصه به عنوان چارچوبی برای بررسی جایگاه و نقش زنان در تاریخ سوسیالیستی افغانستان در این مقاله مورد تحلیل و نقد قرار می‌گیرند.

۵-۱ زن و سیاست

سیاست به عنوان کنشی مشارکتی در فرآیند توزیع منابع قدرت، شامل همه گروه‌های جامعه، اعم از زنان و مردان، می‌شود و هر گروهی هم بر توزیع قدرت تأثیر می‌گذارد و هم از آن تأثیر می‌پذیرد (پاک نیا ۱۳۸۳: ۵۳). از این رو، توجه به فعالیت‌های سیاسی زنان برای تحلیلگران و کارگزاران سیاست ضروری است، هرچند حضور آنان در فعالیت‌های سیاسی مرسوم ممکن است کمتر از مردان باشد، اما در حوزه‌های خردتر سیاست، حضور فعال زنان

قابل مشاهده است (مشیرزاده ۱۳۸۲: ۲۰۳). در تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان نیز، بحث «زن و سیاست» نه تنها بازتاب مشارکت زنان در فعالیت‌های سیاسی به شمار می‌رود، بلکه نمایانگر تلاقی تاریخ، ایدئولوژی و قدرت نیز محسوب می‌شود. جریان‌های چپ‌گرا با بدست گرفتن قدرت، فرصت‌هایی فراهم کردند تا زنان افغانستان در اعتراضات سیاسی، فعالیت‌های حزبی و سازمانی، و حتی مشارکت در حکومت‌داری سهمی از قدرت را در دست داشته باشند. مشارکت زنان در چارچوب احزاب سوسیالیستی، ابتدا در قالب اعتراض‌های سیاسی، سپس در دوره کودتا، و سرانجام در تجربه ۱۴ ساله حکومت‌داری حزب دموکراتیک خلق، نمود عینی به خود گرفت. تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان، روایت «زن و سیاست» را عمدتاً در سه محور اصلی، حضور زنان در اعتراض‌ها، مشارکت آنان در کودتا، و نقش‌شان در حکومت‌داری بازتاب می‌دهد.

۱-۵ زن و اعتراض

در نظام‌های مردسالار که زنان شهروند درجه دوم محسوب می‌شوند، پذیرش وضعیت موجود، از الزامات اساسی زندگی سیاسی و اجتماعی به شمار می‌رود. به نحوی که توان و امکان اعتراض، وجود ندارد و یا بسیار اندک و سطحی است (سادات هدی، کرمی قهی و میرزایی ۱۴۰۱: ۲۰۲). در تاریخ افغانستان نیز که همواره تقسیم قدرت بر اساس جنسیت بوده و اعمال قدرت مردان بر زنان گاهی به خشونت و نابرابری اجتماعی منجر شده؛ این مسئله کمتر مورد اعتراض قرار گرفته است (حمیدی و یوسف‌زهی ۱۳۹۷: ۱۷۴). با شکل‌گیری و تثبیت اندیشه سوسیالیستی در افغانستان، حضور و اعتراض زنان شدت گرفت؛ اعتراض‌هایی که در متون تاریخ‌نگاری سوسیالیستی این کشور نیز منعکس شده‌اند.

با ایجاد فضای اعتراضی، ماگه رحمانی دختری از پدر افغانستانی و مادر روس و نیز نویسنده کتاب پرده‌نشینان سخنگوی که در سال ۱۳۳۱ از طرف انجمن تاریخ افغانستان منتشر شد، با انتشار مقاله در مجله «انگار» با عنوان «زنان افغان» اعتراض خود را نسبت به وضع موجود بیان داشت. او دلیل عقب‌ماندگی جامعه افغانستان را ناشی از وضعیت حقارت‌آمیز زنان برشمرده و باور داشت که وضعیت آنان به دردی قابل ترحم تبدیل شده و باید چاره فوری و اساسی برای آن سنجیده شود (رحمانی ۱۳۳۰: ۲۵ فروردین). نشریه «ندای خلق» نیز مقاله اعتراضی از عابده فاروقی را منتشر نمود که در آن بر وضعیت نامطلوب درمانی و مشکلات زنان تمرکز شده بود (فاروقی ۱۳۳۰: ۱۲ اردیبهشت). در اعتراض بر وضعیت زنان، ژنرال عبدالقادر از چهره‌های مهم حزب دموکراتیک خلق افغانستان با بیان اعتراضی، با دیدن عکسی نقاشی شده از یک زن، وطن را به «مادر» تشبیه کرد. عکسی که در آن از پارگی‌های دامن زن، ندای مادر وطن بلند بود: «فرزندانم، دامنم پاره شد. بی‌حرمت شدم. نجاتم دهید» (عبدالقادر ۱۳۹۲: ۴۵۷). همه این اعتراضات نشان‌گر وضعیت ناجور اجتماعی بود که تداوم آن باعث شد تعدادی از جوانان به جریان چپ سوسیالیستی که بنیاد اعتراضی داشت بی‌پیوندند (کشمند ۲۰۰۲: ۳۰). زیرا آن‌چه در زندگی روزمره بر زنان

افغانستان می‌گذشت، استثمار و ستم و تجاوز بر حریم انسانیت بود (کشمند ۲۰۰۲: ۴۴-۴۶). تجاوز و ستمی که به پهنای تاریخ افغانستان دامنه‌دار بود و حتی از زنان خانواده پادشاه قربانی می‌گرفت (زهما ۱۴۰۰: ۹۵-۹۶).

انهیتا راتب زاد از جمله زنان معترضی بود که به عنوان نخستین زن، به عضویت حزب دموکراتیک خلق افغانستان درآمد و در تشکیل شورای انقلابی و حکومت کمونیستی این کشور حضور فعال داشت (کشمند ۲۰۰۲: ۳۵۱). حکومتی که تأمین حقوق برابر زنان و مردان در تمامی زمینه‌ها را از خطوط اساسی و وظایف انقلابی خود می‌دانست (سالنامه افغانستان ۱۳۵۸: ۵۵)؛ و بر همین اساس هم اناهیتا راتب‌زاد برای عضویت در پارلمان کشور کاندیدا و با حمایت زنان توانست به شورا راه یابد (غوربندی ۱۳۷۹: ۱۶). راهیابی او به پارلمان هم‌زمان با بازماندن نورمحمد تره‌کی، رهبر جناح دیگر حزب، از ورود به پارلمان بود. این اتفاق در پی اعتراض زنان روستایی شهرستان ناوه در استان غزنی رخ داد؛ زنان به دلیل رفتار نامناسب برخی اعضای تیم انتخاباتی تره‌کی در جریان مبارزات انتخاباتی اعتراض کردند و این موضوع مانع کسب آرای لازم برای او شد (میثاق ۱۴۰۱: ۵۲-۵۴).

در پارلمان، اناهیتا راتب‌زاد فراکسیون اعتراضی را تشکیل داد (کشمند ۲۰۰۲: ۱۵۳) که اعضای آن در جلسه علنی با حمله فیزیکی مخالفان مواجه شدند. این حمله موجب شد زنان و مردان در کابل دست به تظاهرات و اعتراض خیابانی بزنند (میثاق ۱۴۰۱: ۶۵-۶۸). پس از این واقعه، زنان به پیش‌گامان اعتراض‌های خیابانی تبدیل شدند (غوربندی ۱۳۷۹: ۲۵) و نخستین گروهی بودند که در مراسم خاکسپاری میراکبر خیبر، از شخصیت‌های برجسته حزب دموکراتیک خلق افغانستان، گل گذاشتند (پنجشیری ۱۳۷۸ ج ۲: ۶۴-۶۵). کشته شدن میراکبر خیبر در ۲۸ فروردین ۱۳۵۷، جرقه کودتای نظامی ۷ اردیبهشت ۱۳۵۷ را زد و در چهارمین روز کودتا، حادثه تجاوز به یکی از زنان خاندان سلطنتی، اعتراض شدید زنان را برانگیخت (عبدالقادر ۱۳۹۲: ۲۴۳-۲۴۴). پس از کودتا، هنگامی که حکومت کمونیستی تعداد زیادی از مردم، از جمله زنان معترض را زندانی کرد، اعتراض زنان گسترده‌تر شد (کشمند ۲۰۰۲: ۵۷۱).

با بررسی تبارشناسی سیاسی دوره حاکمیت حزب دموکراتیک خلق افغانستان می‌توان نتیجه گرفت که روایت تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان از «زن و اعتراض»، اگرچه حضور کنشگران زنان را ثبت کرده، اما در چارچوب ایدئولوژیک جریان سوسیالیستی قرار دارد. این روایت، نقش فعال زن در اعتراضات سیاسی را صرفاً در خدمت ایدئولوژی سوسیالیستی می‌بیند و فرصت برای ظهور جنبش‌های سراسری و مردم‌نهاد را محدود می‌کند. در حالی که جنبش‌های اعتراضی زنان باید ویژگی‌های هویت، مخالفت و عمومیت را داشته باشند تا به کنش جمعی و تاریخ‌مند تبدیل شوند (نیک‌منش و دیگران ۱۴۰۳: ۱۵۲). چیزی که در روایت زن و اعتراض در تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان غایب است. در واقع روایت زن و اعتراض در این تاریخ‌نگاری واجد دو ویژگی است، نخست آنکه این جریان تاریخ‌نگاری، اعتراض زنان را منحصر به محصول بیداری ایدئولوژیک جریان سوسیالیستی می‌داند؛ و دیگر اینکه در روایت زن و اعتراض، ستم بر زنان به عنوان بازتابی از وضعیت طبقاتی تفسیر می‌شود. بدین ترتیب،

هرگونه امکان عاملیت زنان یا پیشینه مبارزاتی آنان نادیده گرفته می‌شود. برای این نادیده‌انگاری صرفاً به منابع و نشریاتی رجوع می‌شود که با رویکرد سوسیالیستی همخوانی داشته باشد. این در حالی است که نخستین جنبش اعتراضی زنان در افغانستان به دوره امان‌الله (۱۲۹۸-۱۳۰۸) بر می‌گردد. زمانی که ملکه ثریا خطاب به زنان بیان داشت: «اگر شوهران شان به آنان آزادی نمی‌دهند حق دارند آنان را هدف گلوله قرار دهند» (فرهنگ ۱۳۸۰: ۵۵۴). چیزی که تاریخ‌نگاری سوسیالیستی آن را بازتاب نمی‌دهد. همچنان اگر هدف بازتاب تاریخی صدای زن باشد، می‌توان در کنار نشریات حزبی به نشریه «ارشادالنسوان» به عنوان نخستین نشریه ویژه زنان، مراجعه کرد. نشریه‌ای که بصورت واضح از حقوق مساوی زن و مرد سخن می‌گفت «من بعد دختران همه صاحب هنر شوند/ اندر حقوق خویش شریک پسر شوند» (هفته‌نامه ارشادالنسوان ۱۳۰۰: ۱). به همین سان بازتاب عکس در روایت ژنرال عبدالقادر برای بیان اعتراض، در واقع همگرایی «تاریخ» و «عکاسی» است. در این خصوص اگر به گفته ادواردو کادوا (Eduardo Cadava) که گفته بود «تصویر باید به شکل امر تاریخی فهمیده شود» (زین‌الصالحین و فاضلی ۱۳۹۴: ۵۵)، مراجعه گردد می‌توان روایت ایدئولوژیک را در قالب زبان عکاسی فهمید.

۵-۱-۲ زن و کودتا

کودتای نظامی ۷ اردیبهشت ۱۳۵۷ به عنوان نقطه عطفی در تاریخ سیاسی افغانستان، تأثیرات گسترده‌ای بر وضعیت زنان بر جای گذاشت. یکی از پیامدهای این کودتا، رسمیت یافتن اتحادیه‌های صنفی زنان و توجه ویژه به ارتقای نقش آنان بود (پنجشیری ۱۳۷۸ ج ۲: ۱۱۰). با این حال، دوره کودتا به روشنی تضاد میان حضور فعال زنان در فرآیندهای سیاسی و محدودیت‌های ناشی از ساختار قدرت را نشان داد. به‌طور مشخص، پس از تثبیت کودتا، زنان در موقعیت‌های مختلف با پیامدهای ملموس و پرهزینه‌ای مواجه شدند. تنها یک روز پس از کودتا، برخی از زنان خاندان محمد داوودخان، رئیس‌جمهور مخلوع (۱۳۵۷-۱۳۵۲)، برای جلوگیری از اسیر شدن توسط کودتاچیان، به دستور مستقیم وی کشته شدند (پنجشیری ۱۳۷۸ ج ۲: ۹۷). در این میان، دختر محمد داوودخان نیز با شلیک مستقیم گلوله توسط پدرش به قتل رسید (میثاق ۱۴۰۱: ۱۹۳-۱۹۴).

این کودتا که به ادعای رهبران آن، «انقلاب خلق» بود، نه تنها چیزی از رنج زنان نکاست بلکه بر درد و آلام آنان افزود. زیرا حکومت کمونیستی بعد از کودتا، به زندانی کردن شماری از اعضای رهبری سازمان دموکراتیک زنان، اعضای خانواده و همسران شخصیت‌های سیاسی و حزبی روی آورد (کشتمند ۲۰۰۲: ۶۷). زنانی که در زندان نیز به فعالیت سازمانی ادامه دادند (کشتمند ۲۰۰۲: ۶۰۱-۶۰۲). براساس همین فعالیت‌های سازمانی بود که هم‌زمان با تهاجم اتحاد شوروی بر افغانستان در ۶ دی‌ماه ۱۳۵۸ ثریا پرلیکا از رهبران سازمان دموکراتیک زنان فریاد می‌زد: «تبریک! خانه ظلم خراب شد! امین از بین رفت! رفقا برگشته‌اند» (کشتمند ۲۰۰۲: ۶۰۴). اما موقعی که درب زندان گشوده شد ثریا پرلیکا برای بیرون شدن از زندان تقلا می‌کرد (عبدالقادر ۱۳۹۲: ۳۲۴). این تقلا برای آزادی در حالی

بود که اناهیتا راتبزاد با پوشش لباس پنبه که ویژه کارگران جاده‌سازی در شوروی بود، با نیروهای شوروی وارد افغانستان شده بود (عبدالقادر ۱۳۹۲: ۳۲۵).

تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان در بازنمایی نقش زنان در کودتای ۷ اردیبهشت ۱۳۵۷ با یک پارادوکس بنیادی مواجه می‌شود. از یک سو، زنان به عنوان سوژه‌های فعال و تعیین‌کننده در بسیج و اجرای حرکت‌های اعتراضی پیش از کودتا ستایش می‌شوند؛ اما از سوی دیگر، همین زنان به سرعت به ابژه‌های منفعل و قربانی منطق سرکوبگرانه کودتای سوسیالیستی تبدیل می‌شوند. افزون بر این، قهرمان‌سازی از زنان در روایت مربوط به کودتا کاملاً مشروط به وفاداری حزبی است. نمونه‌های بارز این رویکرد، روایت‌هایی از ثریا پرلیکا و اناهیتا راتبزاد است که ثبت و حضورشان در تاریخ‌نگاری سوسیالیستی به منظور مشروعیت‌سازی روایت ایدئولوژیک صورت می‌گیرد. هم‌زمان، صدای دیگر زنان قربانی که کودتای ۷ اردیبهشت ۱۳۵۷ زندگی‌شان را متحول یا ویران ساخت، هرگز در بستر این روایت ایدئولوژیک بازتاب نیافته است و عنصر حذف و نادیده‌انگاری در این وادی بسیار پرزنگ است.

۳-۱-۵ زن و حکومت‌داری

واکاوی نقش زنان در حکومت‌داری دوره‌های مختلف تاریخی افغانستان، نمایانگر پیچیدگی وضعیت اجتماعی، فرهنگی و سیاسی این کشور است. ورود زنان به عرصه حکومت‌داری، نه تنها نشان‌دهنده تلاش آنان برای دستیابی به حقوق برابر، بلکه نشانه از تغییرات ساختاری در مناسبات قدرت و نهادهای دولتی بشمار می‌رود. در تاریخ معاصر افغانستان، تلاش‌های زنان برای دستیابی به برابری حقوقی و اجتماعی با تحولات سیاسی و روی کار آمدن دولت‌ها رابطه مستقیم دارد.

در دوره جمهوری دموکراتیک افغانستان (۱۳۵۷-۱۳۶۵)، مسئله حقوق زن و مشارکت آنان در نهادهای دولتی، آموزش و فعالیت‌های اجتماعی از اولویت‌های اساسی دولت به شمار می‌رفت. در همین راستا فرمان انقلابی شماره هفت صادر شد که مواد آن در خصوص تساوی حقوق زن و مرد در زمینه حقوق مدنی و از بین بردن مناسبات غیرعادلانه بین زن و شوهر، تعیین مهریه و سن ازدواج برای دختران بود (وزارت عدلیه ۱۳۵۷: ۱-۴). این فرمان زمانی صادر شد که ۹۵ درصد جامعه زنان بی‌سواد بودند (کشمند ۲۰۰۲: ۲۹۶). دولت با آن‌که می‌دانست تعداد زیادی زنان بی‌سوادی است، با آن‌هم در بیانیه که به تاریخ هشتم آبان ۱۳۶۱ به نشر رسید، سهم زنان را در ادارات دولتی، برای تکامل «انقلاب» مهم و اساسی تلقی کرد (کشمند ۲۰۰۲: ۷۷۷). به همین اساس بود که زنان در تشکیلات جمهوری دموکراتیک افغانستان به مقام‌های بلند حکومتی و کرسی‌های مهم دولتی دست یافتند (جاوید ۱۳۸۱: ۱۲۹). با تشکیل نخستین کابینه جمهوری دموکراتیک افغانستان در اردیبهشت ۱۳۵۷، «وزارت امور اجتماعی» با پیشنهاد رهبران «پرچم» در ساختار کابینه اضافه شد و دکتر اناهیتا راتبزاد از شخصیت‌های مهم این جناح در رأس آن قرار گرفت (سیستانی ۱۳۹۳: ۹۳). اناهیتا راتبزاد وزیر امور اجتماعی، «مؤسسه نسوان» را به «سازمان دموکراتیک زنان افغانستان» تغییر نام داد و ریاست آن را به ثریا پرلیکا سپرد. با این اقدام وزارت امور اجتماعی و سازمان دموکراتیک زنان افغانستان به دو پایگاه مهم حزبی برای جناح پرچم تبدیل گردید. آنان توانستند از این دو

آدرس تعداد زیادی زنان را به حلقه حزبی شان جذب کنند. به همین دلیل اکثریت زنان در حزب دموکراتیک خلق افغانستان وابسته به جناح پرچم بودند (کاظم ۱۳۸۳: ۳۴۵-۳۴۸). دکتر اناهیتا راتب‌زاد بعد از یک دوره کار در رأس وزارت امور اجتماعی، بعنوان سفیر در یوگسلاویا تقرر حاصل کرد (میثاق ۱۴۰۱: ۳۰۰). بعد از برکناری اناهیتا راتب‌زاد از وزارت امور اجتماعی، با اختلاف درون حزبی که پیش‌آمده بود، این وزارت از ساختار کابینه حذف و سازمان دموکراتیک زنان افغانستان به «سازمان خلق زنان افغان» تغییر نام یافت (کاظم ۱۳۸۳: ۳۴۹). از آنجا که زنان در ساختار سازمانی و حزبی بیشتر به جناح پرچم تعلق داشتند و در زمان سلطه این جناح وارد بدنه حکومت شدند؛ سلطان‌علی کشتمند از رهبران پرچم که برای هشت سال نخست وزیر نظام کمونیستی افغانستان بود، تنها نویسنده است که روایتی اشتغال و کار زنان را در بدنه حکومت کمونیستی افغانستان بازتاب داده است. بدون شک او با این کار خود از یک سو دستاوردهای دوره نخست وزیری خویش را برجسته ساخته، از جانب دیگر سعی داشته جناح رقیب را به حاشیه براند. با استناد به خاطرات کشتمند، تنها زنی که در تشکیل اداره امور شورای وزیران در آغازین روزهای نخست وزیری او ایفای وظیفه می‌کرد صفیه حسابی بود (کشتمند ۲۰۰۲: ۷۴۶). همچنان در دهه ۱۳۶۰، صرفاً دو زن به ترتیب خانم محبوبه و خانم حمیرا به عنوان استاد در دانشگاه‌های کابل و بلخ مشغول به کار بودند (کشتمند ۲۰۰۲: ۸۶۰-۸۶۲). طی دهه ۱۳۶۰ به بعد بود که جنبش داوطلبانه در حمایت از جامعه زنان راه افتاد که هدف اصلی آن مبارزه با بی‌سوادی آنان بود. از دهه ۱۳۶۰ به بعد وضعیت جامعه زنان بهبود یافت و تعدادی زیادی از آنان به عنوان کارمند وارد بدنه حکومت شدند. زنانی که در حوزه‌های بهداشت و درمان، هنرهای نمایشی، خبرنگاری و گویندگی، سینما و موسیقی و ادبیات فعال بودند (کشتمند ۲۰۰۲: ۸۷۶-۹۰۷).

روایت زن در عرصه حکومت‌داری دوران جمهوری دموکراتیک که در تاریخ‌نگاری سوسیالیستی بازتاب یافته است، آشکارترین نمونه از ابزاری شدن زنان برای مشروعیت‌سازی و نمایش رویکرد ایدئولوژیک است. فهرست مشاغل و حضور زنان در نهادهای دولتی، فرهنگی و رسانه‌ای که به ویژه در خاطرات سلطان‌علی کشتمند برجسته شده، بیشتر کارکردی تبلیغاتی و نمایشی دارد تا بازتابی از یک تحول اجتماعی ریشه‌دار. این در حالی است که قبل از قدرت‌گیری حزب دموکراتیک خلق افغانستان، زنان در پست‌های مهم دولتی مشغول به کار بودند. آنچه در تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان بازتاب نیافته است. به عنوان نمونه کبرا نورزایی نخستین وزیر زن در تاریخ افغانستان است که بین سال‌های ۱۳۴۵-۱۳۴۷ در کابینه اول صدراعظم نوراحمد اعتمادی سمت وزارت صحت عامه را به عهده داشت (فرهنگ ۱۳۸۰: ۷۹۴). همچنان شفیقه ضیایی وزیر مشاور دولت بین سال‌های ۱۳۴۷-۱۳۴۹ در کابینه دوم نوراحمد اعتمادی بود (فرهنگ ۱۳۸۰: ۷۹۸). به همین ترتیب عالی‌ه حفیظ و فاطمه کیفی کسانی بودند که در کمیسیون ۴۱ نفری پیش‌نویس قانون اساسی نخستین جمهوری افغانستان (۱۳۵۲-۱۳۵۷) عضویت داشتند (فرهنگ ۱۳۸۰: ۸۷۲). تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان با نادیده انگاری تاریخ، دچار حذف معنی‌دار از حضور زن در حکومت‌داری می‌شود. زیرا تمامی روایت‌های که در این تاریخ‌نگاری بازتاب یافته، متعلق به زنانی پایتخت‌نشین و افراد حزبی است. غیبت معنی‌دار زنان در بزرگ شهرها، استان‌ها و شهرهای دیگر نشان می‌دهد که دوره حاکمیت

جمهوری دموکراتیک افغانستان بغیر از افراد حزبی که عمدتاً در کابل تجمع داشتند، برای بقیه مردم، دوره هرج و مرج و ویرانی بود (۱۰: ۲۰۱۳: Ghosh). بنابراین، تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان با برجسته‌کردن کمیت حضور زنان پایتخت‌نشین، ضمن فراموشی زنان دیگر، از نقد کیفیت این حضور و ماهیت فرمایشی و محدود آن نیز غافل مانده است. بر همین اساس روایت زن و حکومت‌داری از دید تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان، بیش از آن‌که با واقعیت جامعه همخوانی داشته باشد، بیشتر در خدمت ایدئولوژی نظام سوسیالیستی قرار دارد. نظامی که فرمان انقلابی شماره هفت آن، نماد کامل رفتار آمرانه بود. زیرا این فرمان با وجود محتوای به ظاهر موقتی، یک اقدام مهندسی‌شده اجتماعی به شمار می‌رفت. اقدامی که بدون بسترسازی، مشارکت واقعی جامعه زنان، یا درک مقاومت‌های فرهنگی-مذهبی، با شکست مواجه شد.

۵-۲ زن و اجتماع

زن و اجتماع در دل روایت تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان، کوششی است برای ثبت و تحلیل نقش فعال و اثرگذار زن در زندگی اجتماعی. این مبحث با تمرکز بر دو محور «زن و مناسبات اجتماعی» و «زن و عواطف» نشان می‌دهد که زنان چگونه در شرایط تاریخی مختلف، با ایفای نقش‌های اجتماعی و عاطفی تأثیر خود را در گستره زندگی نشان داده‌اند.

۵-۲-۱ زن و مناسبات اجتماعی

محور «زن و مناسبات اجتماعی» نشان می‌دهد که در تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان، زن به عنوان عنصر فعال در مناسبات اجتماعی معرفی می‌گردد. مناسبات که دارای تاریخ پیچیده است. نمونه این پیچیدگی را می‌توان در زندگی زنان روستایی با سنت‌های قدیمی دید که تفوق مرد بر زن را نشان می‌دهد (کاظم ۱۳۸۳: ۴۲-۴۳). مناسبات که بعد از کودتای ۷ اردیبهشت ۱۳۵۷ نیز در بافت سنت روستایی گیر ماند. اما وضعیت زندگی شهری دگرگون شد. با تغییرات اجتماعی در شهر بود که رهبران حکومتی در ضیافت‌های اشراف‌منشانه که با موسیقی، مشروبات الکلی و حضور زنان آواز خوان همراه بود، از خود ادای انقلابی نشان می‌دادند (کشمند ۲۰۰۲: ۳۹۸). ضیافت‌های که اعضای شورای انقلابی و فرماندهان نظامی همراه با همسران شان در آن حضور می‌یافت (کشمند ۲۰۰۲: ۴۱۵). نمایش این وضع در حالی بود که همسر نورمحمد تره‌کی نخستین رئیس دولت کمونیستی، زنی ساده، بی‌سواد و کوچی (عشایر) بود. کسی که تا قبل از کودتا در حیاط خانه‌اش مرغ پرورش می‌داد (میثاق ۱۴۰۱: ۷۸). زنی که به دلیل ندانستن زبان فارسی حتی نمی‌توانست با دیگران ارتباط برقرار کند (میثاق ۱۴۰۱: ۹۴-۹۵).

با تفاوتی که بین زندگی اکثریت روستایی و اقلیتی شهری شریک در قدرت بیان گردید؛ طیف زنان شهری بیرون از قدرت نیز در مناسبات اجتماعی حضور داشتند. در این طیف می‌توان به «نفیسه نوا» اشاره کرد که از ملک شخصی خویش قطعه زمینی را به خلبان نظامی بخشید تا برایش خانه بسازد (عبدالقادر ۱۳۹۲: ۱۱۸). زنی که بعد از کودتای ۷ اردیبهشت ۱۳۵۷ برای آزادی همسرش تلاش‌های فراوان کرد و در نهایت با همکاری همان خلبان نظامی

که به کرسی وزارت دفاع تکیه زده بود، زمینه خروج از کشور را برای اعضای خانواده‌اش فراهم ساخت (عبدالقادر ۱۳۹۲: ۲۴۴-۲۴۸). همچنان روابط دوستانه و دعوت‌های خانوادگی بین سفرای افغانستان و ایران مقیم در بلغارستان از دوستی همسران هر دو سفیر ناشی می‌شد که در فروشگاه محل زندگی دیپلمات‌نشین‌ها باهم آشنا شده بودند (عبدالقادر ۱۳۹۲: ۴۲۲-۴۲۳).

روایت زن و مناسبات اجتماعی اگرچه تناقضات زندگی اجتماعی تحت رژیم سوسیالیستی را نشان می‌دهد، اما از تحلیل ریشه‌ای این تناقضات به عنوان شکست ایدئولوژیک طفره می‌رود و زنان را به ابزار نمایش این تناقضات تقلیل می‌دهد. تناقضاتی که در آن روایت زن به عنوان نمادهای دوگانه و متضاد ایدئولوژی حاکم به کار می‌رود. در چارچوب همین دوگانه‌پنداری است که از یک‌سو، همسر روستایی و بی‌سواد نورمحمد تره‌کی، به مثابه نماد ادعایی پیوند رژیم با «توده‌های سستی» نمایش داده می‌شود، از سوی دیگر، ضیافت‌های اشرافی با حضور همسران رهبران سیاسی، سبک زندگی بورژوازی و نخبه‌گرایانه همان گروه را فاش می‌کند. چنین بازنمایی، شکاف بزرگ میان شعارهای برابری طلبانه سوسیالیستی و عمل طبقاتی جدا افتاده رهبران را آشکار می‌سازد، بی‌آنکه پیامد ایدئولوژیک آن را به چالش بکشد. همچنان روابط دوستانه همسران سفرای افغانستان و ایران، به عنوان شواهدی برای نمایش عادی‌سازی و مشروعیت بین‌المللی ایدئولوژی سوسیالیسم به کار گرفته می‌شود. روایتی که عواطف و روابط شخصی، یک‌بار دیگر در خدمت کلان‌روایت سیاسی و ایدئولوژیک قرار می‌گیرد.

۵-۲-۲ زن و عواطف

در تاریخ افغانستان زنان همواره پشتیبان عاطفی مردان بوده‌اند. نمونه بارز این پشتیبانی عاطفی را می‌توان در یاری و حمایت همسر شاه شجاع (۱۸۰۴-۱۸۰۹م) دید که توانست شاه شجاع را از چنگ سیک‌ها فرار دهد (زه‌ما ۱۴۰۰: ۹۳). ژنرال عبدالقادر در خاطرات خود بیان می‌کند که او فرزند مادری از روستایی برناآباد استان هرات است که پس از فلج شدن شوهرش، همه مسئولیت‌ها بدوش او افتاد. مادری که به فرزندش سواد ابتدایی را آموزش داد، تا بتواند در جلسات شاهنامه‌خوانی که با حضور زنان و مردان برگزار می‌گردید اشتراک ورزد. مادری که موقع ترک هرات توسط عبدالقادر برای ادامه تحصیل در کابل؛ با گریه و زاری اصرار داشت آن‌ها را تنها نگذارد. زنی که سال‌ها بعد در بلغارستان فوت کرد و مرگ او تأثیر مخربی بر فرزندش گذاشت (عبدالقادر ۱۳۹۲: ۱۵-۲۶ و ۴۲۷). این سیر روایی از بیان احساسات، روایتی است که مهر مادری قصه اصلی آن است. به همین‌سان تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان در برگرنده روایت‌های است که احساسات، عاطفه و عشق همسری در آن بازتاب یافته است.

سوگواری همسر میراکبر خیبر، زمانی که همسرش ترور شد (غوربندی ۱۳۷۹: ۵۹) و درخواست نورمحمد تره‌کی نخستین رئیس دولت جمهوری دموکراتیک افغانستان، یک روز پس از کودتای ۷ اردیبهشت ۱۳۵۷، برای دیدن خانمش (عبدالقادر ۱۳۹۲: ۲۳۰)؛ ممکن در نگاه اول روایت معمول به نظر برسد. اما واقعیت این است که

چنین روایت‌هایی در تاریخ افغانستان چندان جا افتاده نیست. بخصوص روایتی از این سنخ که کریمه کشمند، همسرش سلطان‌علی کشتمند را بعد از آزادی از زندان محکم در آغوش گرفت و چندین بار بوسید (میشاق ۱۴۰۱: ۱۸۴-۱۸۵). به همین گونه روایتی از جمیله همسر «وفادار» طاهر بدخشی (کشتمند ۲۰۰۲: ۵۶۸) که هرچندگاهی در زندان پل چرخ به ملاقات همسرش می‌رفت. کسی که در آخرین ملاقات برای همسرش هندوانه و عسل برده بود، شبی که طاهر بدخشی اعدام شد و هندوانه و ظرف عسل تا مدت‌ها در اتاقش ماند (عبدالقادر ۱۳۹۲: ۳۱۱-۳۱۸). این روایت‌ها همه از جنس عشق، عاطفه و مهر همسری است که تاریخ‌نگاری سوسیالیستی زمینه بازتاب آن را فراهم ساخته است. همان عشقی که اکرم یاری از جدی‌ترین چهره‌های چپ مائویستی افغانستان از آن سخن می‌گوید و بیان می‌دارد که «عشق احساسی است که در آن هر فرد معشوق، به تجسم تمام جنس مخالف و نفی دیگران تبدیل می‌شود. این رابطه تمامیت‌خواه، نمونه‌ای از آرمان کمونیستی است که در آن کل در فرد تجلی می‌یابد و تنها در جامعه کمونیستی کامل، چنین ازدواج انسانی محقق می‌گردد» (اروند ۱۳۹۷: ۵۱۸). با درک همین احساس بود که مجید کلکانی رهبر سازمان آزادی بخش مردم افغانستان (ساما) دل در گِیرو عشق داد و برای همسر آینده‌اش نامه خواستگاری عاشقانه فرستاد. نامه که پاسخ به آن به وصلت و پیوند انجامد (کلکانی ۱۳۹۷: ۱۰۱-۱۰۴).

نمونه‌های تاریخی یاد شده، تأثیر عاطفی و اجتماعی زنان در شرایط مختلف تاریخی را نشان می‌دهد که در این جریان تاریخ‌نگاری بازتاب یافته است. این روایت‌ها زنان را عمدتاً بعنوان انسان‌های عاطفی و مراقب معرفی می‌کند که نقش‌شان محدود به حمایت از مردان و حفظ ثبات اجتماعی است. چنین بازنمایی، اگرچه به‌طور مستقیم از «همبستگی اجتماعی و آرمان کمونیستی» سخن نمی‌گوید، اما به وضوح در خدمت اهداف ایدئولوژی سوسیالیستی قرار دارد. زیرا زنان در این روایت‌ها بخشی از پروژه جمعی و انقلابی مردسالارانه معرفی می‌شوند که نقش مستقل و مقاومت واقعی آنان حذف می‌گردد. با رویکرد ایدئولوژیک است که تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان همسو با اهداف خود، زنان را به ابزار پیش‌برد پروژه‌های مردانه و جمعی تبدیل کرده و تصویر واقعی و متنوع از نقش و تجربه آنان در تاریخ را بازنمایی نمی‌کند.

۳-۵ زن روای تاریخ

مهم‌ترین دستاورد تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان در قسمت تاریخ زنان، شاید نه در عرصه عمل سیاسی، بلکه در حوزه روایت‌گری و تغییر کانون دیدگاه تاریخی نهفته است. زن راوی تاریخ، در این جا نه فقط شاهد، بلکه عامل بازسازی حافظه جمعی است. این جریان تاریخ‌نگاری با تأکید بر نقش روایت‌گری زن، کوشیده است انحصار روایت مردانه از تاریخ افغانستان را به چالش بکشد. بر همین اساس عبدالکریم میشاق در خاطرات خویش (۱۴۰۱: ۱۹۹-۲۰۵) تأثیر روزهای کودتا بر زندگی زنان را از زبان همسرش صابره روایت می‌کند. روایتی که در واقع تحلیل تجربه زنانه از خشونت سیاسی و گسست‌های اجتماعی است. روایت صابره نه تنها گواه تاریخی از سرکوب و

اضطراب در آستانه شکل‌گیری نظام سوسیالیستی در افغانستان است، بلکه نشان‌دهنده برهم‌زدن نظم مردانه روایت تاریخ نیز است.

همین‌طور روایتی از کشته شدن نورمحمد تره‌کی نخستین رئیس دولت جمهوری دموکراتیک افغانستان، از زبان همسرش، که به تاریخ ۲۵ شهریور ۱۳۵۸ در کودتای درون‌حزبی توسط نیروهای حفیظ‌الله امین به قتل رسید(میشاق ۱۴۰۱: ۳۸۶)، گواه بر روایت‌گری زن از تاریخ است. زیرا در مورد قتل نورمحمد تره‌کی روایت‌های متعددی وجود دارد. از جمله این‌که او توسط بالش خفه و به قتل رسیده است. اما روایت همسرش زوایای کمتر دیده شده از چگونگی قتل وی را روشن می‌سازد:

در حرمسرا بودیم، شب بود و ما نشسته بودیم. کسی آمد. به ما گفت: تره‌کی را جای دیگری می‌بریم. رو به من کرد و گفت: تو همین‌جا باش. من فریاد زدم: کجا می‌بریدش؟ این موی‌سپید را کجا می‌برید؟ آن مرد خشمگین شد. گفت: بنشین! همین‌جا بنشین! تره‌کی به راه افتاد. هنوز دو سه قدمی نرفته بود که رویش را گشتاند. نمی‌دانم از چشمش آب می‌آمد یا از بینی‌اش. به من گفت: دستمالی نداری به من بدهی؟ من دستمالی به او دادم. تره‌کی رفت و دیگر ندیدمش... دو ساعتی گذشت. مردی آمد. به من گفت: بیا. نمی‌دانم مرا به کجا برد. در آن‌جا یک تخت بود و یک چوکی [صندلی]. مرد گفت: همین‌جا می‌مانی. من تنها یک سؤال داشتم. پرسیدم تره‌کی کجاست؟ گفت: به تو چه ربطی دارد که کجاست؟ و من دیگر تره‌کی را ندیدم» (عبدالقادر ۱۳۹۲: ۳۳۴-۳۳۵) بعدها مشخص شد که تره‌کی را به «گوتی باغچه» برده بودند و شخصی بنام «روزی» با همدستی دو تن دیگر، او را خفه کرده بودند(عبدالقادر ۱۳۹۲: ۳۱۵-۳۱۶).

در مورد چگونگی قتل حفیظ‌الله امین، دومین رئیس دولت جمهوری دموکراتیک افغانستان که با تهاجم نیروهای شوروی در ۶ دی‌ماه ۱۳۵۸ کشته شد نیز روایت‌های متعددی وجود دارد. از جمله این‌که او از مسمومیت سازمان اطلاعاتی ک.جی.ب. (Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti / کمیته امنیت دولتی) مربوط به اتحاد شوروی، جان سالم بدر برد، اما با حمله ارتش سرخ به کاخ محل اقامتش کشته شد(۲۰۰۸ Headsman). همچنان اسنادی در آرشیو میتروخین (Mitrokhin Archive) در مورد «عملیات طوفان-۳۳۳» (III Topm-333, Operation Shtorm-333)، که منجر به مرگ حفیظ‌الله امین شد چنین آمده است: «او در حالی توسط نیروهای شوروی زنده دستگیر شد که نیمه هوشیار بود و به دلیل قطع درمان پزشکی مسمومیت، دچار تشنج شده بود. جزئیات دقیق مرگ او هرگز توسط هیچ شاهد عینی تأیید نشده است. اما اعلام رسمی مرگ او از رادیو کابل، همان‌طور که نیویورک تایمز در ۲۷ دسامبر ۱۹۷۹ گزارش داد، این بود؛ امین در یک دادگاه انقلابی به جرم جنایت علیه دولت به اعدام محکوم شده بود و این حکم اجرا شد» (Timenote, n.d.). اما روایت همسر حفیظ‌الله امین جزئیات قتل وی را فاش می‌کند:

روز ۶ جدی [دی‌ماه] ۱۳۵۸ عساکر روسی قصر تپه تاج‌بیگ، مقر حفیظ‌الله امین را اشغال کردند. امین بعد از چندبار بیرون آمدن از اتاقش که بسیار به سختی می‌توانست راه برود، بالاخره در اتاقش بی‌حال افتاد.

اما هنوز زنده بود. روس‌ها داخل همان اتاقی که من و امین بودیم، شدند. به سوی او و به سوی عکسی که در دست شان بود چندین بار تماشا کردند. بعد می‌خواستند در آن‌جا از امین در سندی امضا بگیرند. امین چنان بی‌هوش بود که نمی‌فهمید در چهار اطرافش چه می‌گذرد. وقتی فهمیدند که امین حتی نمی‌تواند سوی‌شان نگاه کند، بالای او در پیش روی من چندین بار فیر کردند [چند تیر شلیک کردند] و امین را به قتل رساندند. بعداً او را در قالین [قالی] روی خانه پیچاندند و بالای شانه‌های‌شان انداختند و بردند (میشاق ۱۴۰۱: ۴۸۸).

روایت همسر حفیظ‌الله امین از چگونگی قتل همسرش، بعدها در مصاحبه که با قاتلین او انجام شده بود، مورد تایید قرار گرفت (میشاق ۱۴۰۱: ۴۸۸). از جمله می‌توان به اعتراف بوریس کورچوینیکوف (Борис Вадимович Корчевников)، پسری گریگوری بویارینوف (Григорий Иванович Бояринов)، از فرماندهان برجسته نیروهای ویژه شوروی و از چهره‌های کلیدی عملیات طوفان-۳۳۳، اشاره کرد. اعترافی که در تایید روایت همسر حفیظ‌الله امین قرار دارد (Korchevnikov ۲۰۲۴).

با سرنگونی حفیظ‌الله امین، ببرک کارمل سومین رئیس دولت جمهوری دموکراتیک افغانستان، با حمایت مستقیم شوروی بقدرت رسید. کارمل در اردیبهشت ۱۳۶۵، با تصمیم پلینوم هجدهم کمیته مرکزی حزب دموکراتیک خلق افغانستان از قدرت برکنار شد و جایش را به دکتر نجیب‌الله داد. جابجایی سیاسی که محبوبه کارمل همسر ببرک کارمل، از تهدید شدن شان توسط دکتر نجیب‌الله روایت می‌کند (عبدالقادر ۱۳۹۲: ۳۹۴). دولت کمونیستی افغانستان بعد از قدرت‌گیری دکتر نجیب‌الله دچار آشفتگی بی‌حد و حصر شد. با سقوط جمهوری دموکراتیک افغانستان در ۸ اردیبهشت ۱۳۷۱، تعدادی زیادی از اعضای حزب دموکراتیک خلق، از افغانستان متواری شدند. سلطان‌علی کشتمند بعد از فرار از افغانستان، در خاطرات سیاسی خویش، نام‌های تعداد زیادی از زنان را از زبان همسرش کریمه کشتمند روایت می‌کند. زنانی که در اداره‌های مختلف نظام سوسیالیستی افغانستان مشغول به کار بودند (کشتمند ۲۰۰۲: ۸۶۹).

زن راوی تاریخ، در تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان تنها در محدوده تجربه‌های شخصی زنان خلاصه نمی‌شود؛ بلکه در لایه‌های عمیق‌تر، به عنوان حامل حافظه تاریخی و انتقال‌دهنده دانش تاریخ نیز عمل می‌کند. در همین بستر است که می‌توان به کارنامه طاهر بدخشی از چهره‌های مهم در جریان چپ افغانستان اشاره کرد. کسی که قصد نگارش تاریخ افغانستان را داشت و طرح او برای نگارش تاریخ بر پایه روایت‌هایی استوار بود که از زبان زن روایت می‌شد: زن روسی که در درون خاندان شاهی افغانستان راه یافته و به اسناد مهم خاندان سلطنتی دست یافته بود. و نیز جمیله کشتمند همسر طاهر بدخشی که پس از مرگ او نگهبان دست‌نوشته‌هایش شد. از این منظر، می‌توان گفت که «زن راوی تاریخ» تا آن‌جا بنیادین است که اگر کتاب نانوشته طاهر بدخشی به انجام می‌رسید، بی‌تردید یکی ژرف‌ترین کتاب‌های تاریخ افغانستان بود (عبدالقادر ۱۳۹۲: ۳۳۵-۳۳۶).

تحلیل بازنمایی «زن راوی تاریخ» در تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان نشان می‌دهد که این جریان با رویکرد ایدئولوژیک، بر نخبه‌محوری ساختاری تأکید دارد. روایت‌های زنانه عمدتاً از سوی زنانی ارائه شده است که همسر رهبران حزب دموکراتیک خلق افغانستان بوده‌اند و تنها مورد استثنایی مربوط به یک زن روسی است که امکان بازنشر نیافته و خود نیز در مجاورت نخبگان سیاسی قرار داشته است. این الگو آشکار می‌سازد که شکستن انحصار روایت مردانه نه در سطح اجتماعی گسترده، بلکه عمدتاً در چارچوب همان ساختار نخبه‌سالار قدرت رخ داده است. در چنین شرایطی، پرسش اساسی این است که آیا زنان غیرنخبه توانایی ورود به عرصه روایت‌گری تاریخ را داشته‌اند یا خیر. فقدان صدای زنان غیرنخبه نشان می‌دهد که «زن راوی تاریخ» پیش از آن که بیانگر ظهور یک سوژه اجتماعی جمعی باشد، تابع و همراستا با قدرت سیاسی است. قدرتی که غالباً مردانه و جهت‌گیری روایت تاریخی را تعیین می‌کند، در حالی که زنان خود به تاریخ اجتماعی گرایش دارند (فیاض انوش و صلاح ۱۳۹۲: ۷۹). از این منظر، عاملیت زن در روایت‌گری تاریخ نه از دل کنش اجتماعی مستقل، بلکه بر اساس نسبت با مرکز قدرت سیاسی بازتعریف می‌شود. این امر منطق ایدئولوژیک تاریخ‌نگاری سوسیالیستی را روشن می‌سازد. زیرا در این روایت‌ها حضور زن به نماد ایدئولوژیک تبدیل شده و تلاش می‌شود نقش زن طوری تعریف شود که تصویر مشروعی از نظام سوسیالیستی ارائه گردد (Ghosh ۲۰۱۳: ۷). همچنین باید توجه داشت که تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان مبتنی بر خاطره‌نگاری است. ویژگی‌ای که به‌طور ناخواسته روایت‌ها را در چارچوب نخبه‌محوری محدود می‌کند. با این وجود، یکی از دستاوردهای این جریان، برجسته‌سازی امکان روایت‌گری زنان از کورس‌های تاریخ است. هرچند این روایت‌ها همواره در جهت مشروعیت‌بخشی به قدرت و ایدئولوژی جریان یافته‌اند.

۶- نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به بررسی روایت زن در تاریخ‌نگاری سوسیالیستی افغانستان پرداخته و نشان داده است که این جریان تاریخ‌نگاری، علی‌رغم ادعای خود درباره ثبت تاریخ مردمی و اجتماعی، روایت زن را عمدتاً در چارچوب ایدئولوژی حاکم و اهداف حزبی بازنمایی کرده است. نوشتار حاضر با واکاوی سه حوزه «زن و سیاست»، «زن و اجتماع» و «زن راوی تاریخ» نشان می‌دهد که روایت زنان در این متون نه بر پایه عاملیت و چندصدایی آنان، بلکه بر اساس نیازهای مشروعیت‌بخشی به ایدئولوژی سوسیالیستی سامان یافته است. در قلمرو «زن و سیاست»، زنان هم به عنوان کنشگر در اعتراضات و جنبش‌های سیاسی، هم قربانی کودتا و هم مشارکت‌کننده در ساختارهای حکومتی بازنمایی شده‌اند. با این حال، این حضور عمدتاً ابزاری و مشروط بوده است: اعتراض زنان به عنوان نمادی از مبارزه طبقاتی تعبیر شده، قربانی شدن آنان در کودتا در جهت برجسته کردن خشونت رژیم پیشین یا تأکید بر وفاداری به آرمان جدید روایت شده و مشارکت آنان در حکومت بیشتر جنبه کمی و نمایشی داشته است. غیاب زنان غیرکابلی نیز نشان می‌دهد که روایت‌ها همواره تحت سلطه ایدئولوژی و محوریت کابل بوده است. در حوزه «زن و اجتماع»، تاریخ‌نگاری سوسیالیستی با تمرکز بر نقش‌های سنتی و دوگانه‌پنداری اجتماعی و عاطفی زنان،

ناخواسته منطق مردسالارانه تقسیم نقش ها را بازتولید کرده است. هرچند این متون مستقیماً به «همبستگی اجتماعی و آرمان کمونیستی» اشاره نمی کنند، اما تلاش می کنند روایت ایدئولوژیک را تثبیت کنند و جایگاه زنان را در چارچوب سیاست حزبی محدود سازند. در عرصه «زن راوی تاریخ»، اگرچه تاریخ نگاری سوسیالیستی فضایی برای روایت های زنان فراهم کرده است، اما این صداها عمدتاً از زنان نخبه و در حلقه قدرت بوده است. روایت های زنانه موجود ارزش تاریخی دارند، اما اغلب به ابزاری برای مشروعیت بخشی به جناح حاکم و نمایش مظلومیت تبدیل شده اند و صدای واقعی آنان در تاریخ را نمایندگی نمی کنند.

در جمع بندی نهایی، می توان گفت تاریخ نگاری سوسیالیستی افغانستان با وجود مدعیات مردمی بودن، بیشتر در چارچوب تاریخ سیاسی و ایدئولوژیک محصور مانده است. این وضعیت ضرورت بازخوانی انتقادی این منابع و گشودن مسیر تازه به سوی روایت های اجتماعی و چندصدایی زنان را برجسته می سازد و زمینه ساز پژوهش های آینده در حوزه تاریخ زنان و تاریخ اجتماعی افغانستان می گردد.

کتاب نامه

- آدمک، لودویک (۱۳۸۴)، *روابط سیاسی افغانستان در نیمه نخست سده بیستم*، ترجمه محمد فاضل صاحب زاده، پاریس: بنگاه انتشارات پاییز.
- اروند، عتیق (۱۳۹۷)، *یا سوسیالیسم یا توحش؛ تاریخ نگاری به مدد نشریات چپ افغانستان*، کابل: انتشارات امیری.
- پاک نیا، محبوبه (۱۳۸۳)، «فمینیسم و سیاست»، *مطالعات زنان*، س ۲، ش ۴. Doi: [10.22051/jwsps.2004.1242](https://doi.org/10.22051/jwsps.2004.1242)
- پنجشیری، دستگیر (۱۳۸۸/۱۳۷۸)، *ظهور و زوال حزب دموکراتیک خلق افغانستان*، ج ۱-۲، پیشاور: انتشارات فضل.
- جاوید، دین محمد (۱۳۸۱)، *زن در تاریخ افغانستان*، کابل: مطبعه بهیر.
- حمیدی، سمیه، و ناصر یوسف زهی (۱۳۹۷)، «واکاوی تأثیرات نوسازی دولتی بر وضعیت سیاسی-اجتماعی زنان افغانستان؛ با تأکید بر متن قوانین اساسی»، *مطالعات تاریخی جهان اسلام*، س ۶، ش ۱۱. https://mte.journals.miu.ac.ir/article_2494.html
- دنیا، نشریه سیاسی و تئوریک کمیته مرکزی حزب توده ایران (۱۳۵۷)، *زناده باد جمهوری دموکراتیک افغانستان*، دور سوم، س ۵، ش ۴.
- رحمانی، ماگه (۱۳۳۰)، «زنان افغان»، *مجله انگار*، س ۱، ش ۱۴: ۲۵ فرودین.
- زهما، علی محمد (۱۴۰۰)، *تاریخ افغانستان در یک نگاه*، هرات: مؤسسه پژوهشی بایسنغر.

- زین‌الصالحین، حسن، و نعمت‌الله فاضلی (۱۳۹۴)، «تاریخ، جامعه، و بازنمایی کارکردهای ایدئولوژیک عکاسی در دوره قاجار: پیش و پس از مشروطه»، تحقیقات تاریخ اجتماعی، س ۵، ش ۲.
https://journals.ihcs.ac.ir/article_۱۹۵۱_۶a۵۰۸a۶۰aa۳bf۹۵۱۰ea۶acb۰۲۱c۹۴b۴۸.pdf
- سادات هدی، محبوبه، محمد تقی کرمی قهی، و خلیل میرزایی (۱۴۰۱)، «راهبردهای زنان در مواجهه با نابرابری‌ها، تبعیض‌ها و خشونت‌ها: امکان‌ها و محدودیت‌ها»، فصل‌نامه‌ی مطالعات توسعه‌ی اجتماعی-فرهنگی، دوره یازدهم، ش ۱. <https://scdsjournal.ir/article-۱-۱۵۴۶-fa.html>
- سالنامه افغانستان (۱۳۵۸)، حقوق اساسی و وظایف انقلابی جمهوری دموکراتیک افغانستان، ج ۴۴، کابل: وزارت اطلاعات و فرهنگ.
- سیستانی، محمداعظم (۱۳۹۳)، مقدمه‌ای بر کودتای هفت ثور، کابل: انتشارات دانش.
- شفایی، امان‌الله (۱۳۹۳)، جریان‌شناسی تاریخ معاصر افغانستان، کابل: انتشارات امیری.
- عارفی، رضا (۱۴۰۲)، بررسی گفتمان تاریخ‌نگاری چپ (سوسیالیستی) در افغانستان ۱۳۷۱-۱۳۲۹، رساله دکتری، قزوین: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره).
- عبدالقادر، (۱۳۹۲)، خاطرات سیاسی ژنرال عبدالقادر در گفتگو با دکتر پرویز آرزو، هامبورک: بی‌جا.
- غوربندی، عبدالقدوس (۱۳۷۹)، نگاهی به تاریخ حزب دموکراتیک افغانستان خلق افغانستان، بی‌جا.
- فرهنگ، میر محمد صدیق (۱۳۸۰)، افغانستان در پنج قرن اخیر، تهران: انتشارات عرفان.
- فاروقی، عابده (۱۳۳۰)، «ناله بیمار»، نشریه ندای خلق، س ۱، ش ۱۰: ۱۲ اردیبهشت.
- فیاض انوش، ابوالحسن، و مهدی صلاح (۱۳۹۲)، «تاریخ صورتی؛ نگاهی به برخی موانع و ظرفیت‌ها در دانش تاریخی زنانه»، تحقیقات تاریخ اجتماعی، س ۳، ش ۱.
https://socialhistory.ihcs.ac.ir/article_۷۱۱.html
- فیروزی، سید محمد (۱۴۰۱)، «بررسی اشتراکات فرهنگی و اجتماعی ایران و افغانستان (با تأکید بر آسیب‌ها و فرصت‌ها)»، پژوهشنامه خراسان بزرگ، س ۱۳، ش ۴۶. Doi: [10.22034/jgk.2022.308073.0](https://doi.org/10.22034/jgk.2022.308073.0)
- کاظم، سید عبدالله (۱۳۸۳)، زنان افغان زیر فشار عنعنه و تجدد، کابل: انتشارات میوند.
- کشتمند، سلطان‌علی (۲۰۰۲)، یادداشت‌های سیاسی و رویدادهای تاریخی: خاطرات شخصی با برهه‌های از تاریخ سیاسی معاصر افغانستان، ج ۱، ۲ و ۳، بی‌جا: نشر نجیب کبیر.
- کلکانی، اجمل دانش، و جمشید مبارز کلکانی (۱۳۹۷)، مجید کلکانی و قیوم رهبر (دو برادر یک سرنوشت)، کابل: نشر کابلستان.

- کیانوری، نورالدین (۱۳۵۹)، تحولات افغانستان و مسائل بغرنج عصر ما، «پرسش و پاسخ ۹»، بی-جا: انتشارات حزب توده ایران.
- لطفی، حیدر (۱۳۹۴)، «تحلیل ژئوپلیتیکی روابط افغانستان و ایران: چالش‌ها و فرصت‌ها»، پژوهشنامه خراسان بزرگ، س ۵، ش ۱۹. Dio: [۲۰.۱۰۰۱.۱.۲۲۰۱۶۱۳۱.۱۳۹۴.۵.۱۹.۴.۱](https://doi.org/10.1001.1.22016131.1394.5.19.4.1)
- لطفی، زهرا (۱۳۹۲)، بررسی تحولات حزب دموکراتیک خلق افغانستان (از شکل‌گیری تا قدرت یابی سیاسی)، رساله دکتری تاریخ، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- مردم، ارگان مرکزی حزب توده ایران (۲۹ فروردین ۱۳۵۸)، دست‌آوردهای انقلاب دموکراتیک ملی در افغانستان، دور هفتم، س ۱، ش ۶.
- مسلم‌یار، شعیب (۱۴۰۰)، جریان‌شناسی تاریخ‌نگاری افغانستان در دوران معاصر، تهران: انتشارات دانشگاه مذاهب اسلامی.
- مشیرزاده، حمیرا (۱۳۸۲)، «جنبش زنان و مفاهیم بنیادین سیاست»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران. https://fjps.ut.ac.ir/article_11156.html
- ملایی توانی، علیرضا (۱۴۰۰)، «مفاهیم دوگانه در قلمرو دانش تاریخ‌نگاری ایران: نقد راه‌رفته و طرح راه جدید»، دوفصلنامه تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری دانشگاه الزهرا (س)، س ۳۱، ش ۲۸: ۲۲۹-۲۵۵. <https://doi.org/10.22051/hph.2021.33207.1467>
- مناسبات افغانستان و اتحاد شوروی ۱۹۱۹-۱۹۶۹، کابل: وزارت امور خارجه.
- میثاق، عبدالکریم (۱۴۰۱)، خاطره‌ها، گپ‌های از گذشته: سرگذشت زندگی سیاسی عبدالکریم میثاق، کابل: انتشارات امیری.
- نیک‌منش، علی؛ علی روحانی، علیرضا افشانی، و احمد کلاته‌ساداتی (۱۴۰۳)، «فهم ذهنیت زنان معترض از علل و پیامدهای کنش‌های اعتراضی، مطالعه‌ای کیفی از زنان معترض زندانی در شهر یزد»، پژوهش‌های رهبردی مسائل اجتماعی، س ۱۳، ش ۴. Dio: [۱۰.۲۲۱۰۸/srspi.2020.144402.20.87](https://doi.org/10.22108/srspi.2020.144402.20.87)
- هفته‌نامه ارشادالنسوان (۲۱ جدی ۱۳۰۰)، مقاله افتتاحیه، کابل: مطبعه دارالسلطنه، ش ۱۷.
- وزارت عدلیه، (۲۶ میزان ۱۳۵۷)، «فرمان شماره (۷) در مورد مهر و مصارف عروسی»، جریده رسمی وزارت عدلیه جمهوری دموکراتیک افغانستان، ش مسلسل ۴۰۹

- Althusser, Louis (۱۹۷۱). "Ideology and Ideological State Apparatuses". In: *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New York: Monthly Review Press.
- Ghosh, Huma Ahmad (۲۰۱۳), "A History of Women in Afghanistan: Lessons Learnt for the Future or Yesterdays and Tomorrow- A Case Study", *Journal of International Women's Studies*, vol. ۴, no. ۳.
- Headsman (۲۰۰۸), "Hafizullah Amin :۱۹۷۹", *Executed Today*. <https://www.executedtoday.com/2008/12/27/1979-hafizullah-amin/>

- Korchevnikov, B. (Host) (᠑᠙᠙᠘), “Zhizn i sudba Life and Fate: Shturm dvortsia Amina Storming of Amin’s Palace. Television broadcast”, *VGTRK Rossiya* 1. <https://smotrim.ru/article/᠑᠙᠙᠘᠕᠖᠑᠑>
- Timenote. (n.d.). "Operation Storm-᠑᠙᠙᠙: Assault on the Palace and Death of Amin" [De+and+Palace+the+on+Assault+A᠑᠙᠙᠙Storm+Operation᠑᠙᠙᠙%3Dq?search/lv/info.timenote//:https᠑᠙᠙᠙Amin+of+ath](https://de+and+Palace+the+on+Assault+A᠑᠙᠙᠙Storm+Operation᠑᠙᠙᠙%3Dq?search/lv/info.timenote//:https᠑᠙᠙᠙Amin+of+ath)